

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
Кафедра політології і державного управління

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ІНСТИТУТІВ ТА ПРОЦЕСІВ**

Колективна монографія

*За загальною редакцією
Юрія Остапця і Маріана Токаря*

Ужгород
Поліграфцентр «Ліра»
2022

ЗМІСТ

Препамбула до теоретико-методологічного вивчення політичних інститутів та процесів у політичній і публічно-управлінській науці (<i>Маріан Токар, Юрій Остапець</i>)	5
<i>Розділ 1. Методологія політичної науки: етапи становлення (Ігор Вегеш, Маріанна Колодій)</i>	7
<i>Розділ 2. Методологічні пріоритети в сучасній українській науці публічного управління (Маріан Токар)</i>	27
<i>Розділ 3. Основні напрямки наукових досліджень кафедри політології і державного управління УжНУ (Микола Вегеш)</i>	53
<i>Розділ 4. Теоретико-методологічні засади дослідження еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в контексті демократичних трансформацій (Анатолій Ключкович)</i>	103
<i>Розділ 5. Теоретико-методологічні засади аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах Центральної і Східної Європи (Мирослава Лендьел)</i>	117
<i>Розділ 6. Зміст «зовнішніх впливів» у процесах демократизації в країнах Центрально-Східної Європи: теоретико-методологічний огляд (Галина Зеленько)</i>	153
<i>Розділ 7. Національний та регіональні політичні процеси: визначення та виміри (Анатолій Романюк)</i>	179
<i>Розділ 8. Методологічні засади аналізу еволюції партійних систем в умовах демократичного транзиту (Юрій Остапець)</i>	201
<i>Розділ 9. Теоретико-методологічні засади дослідження електорального простору: моделі та методи аналізу (Михайло Шелемба)</i>	233

<i>Розділ 10. Емпіричні методи досліджень політичних партій і партійних систем (Юрій Остапець)</i>	255
<i>Розділ 11. Теоретико-методологічні засади дослідження процесу націоналізації партійних систем (Марта Шелемба)</i>	277
<i>Розділ 12. Феномен етнополітичної стабільності держави у політичній науці: теоретико-методологічні засади дослідження (Стеллас Асланов)</i>	305
<i>Розділ 13. Теоретико-методологічні основи дослідження проявів етнонаціонального фактора у політичних процесах (Кристина Червеняк)</i>	339
<i>Розділ 14. Теоретичні концепції та інституційні моделі політичного представництва міноритарних етнічних груп (Михайло Зан)</i>	389
<i>Розділ 15. Теоретико-методологічні засади аналізу суб'єктності етнічних спільнот у країнах Центральної та Східної Європи (Надія Кічера)</i>	417
<i>Розділ 16. Концептуальні основи дослідження державної соціальної політики (Ганна Кумар)</i>	453
<i>Розділ 17. Теоретико-методологічні основи вивчення політики сприяння розвитку системи неурядових організацій та проблем їхньої взаємодії з публічною владою (Маріан Токар)</i>	493
<i>Розділ 18. Національна самосвідомість як система рефлексного знання: визначення вихідних понять і логіки аналізу предмета дослідження (Анжеліка Дербак)</i>	535
<i>Післямова (Маріан Токар, Юрій Остапець)</i>	557
<i>Про авторів</i>	559

Розділ 6

ЗМІСТ «ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ» У ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД ¹

Галина ЗЕЛЕНЬКО

Демократичний перехід (транзит, демократизація) у країнах, які колись становили так званий «соціалістичний табір» і який почався в цих країнах майже одночасно, призвів до формування різних політичних режимів після більш ніж тридцяти років трансформації – від консолідованих демократій у Центрально-Східній Європі та Балтії до відкрито автократичних політичних режимів у республіках Азії, Білорусі та Росії. Загалом історії відомі три хвилі демократизації: 1820 – 1920 рр. – перша; 1940–1960 рр. – друга; перша половина 1970-х рр. до цього часу – третя [12, с. 397–398]. Саме до «третьої хвилі демократизації» належать країни ЦСЄ, включаючи й Україну. Як відомо, «третьа хвиля демократизації» розпочалася з країн Південної Європи, Латинської Америки, країн Азії і перекинулася на країни колишнього соціалістичного табору. Тобто крах комуністичних режимів у країнах ЦСЄ та розпад СРСР і Югославії спричинив «безпрецедентний демократичний прорив». За підрахунками відомого американського політолога Ф. Фукуями, з 1970 р. по 2010 р. кількість демократій у світі зросла з 35 до 120, тобто демократіями за цей період стали близько 60% країн світу [12, с. 397–398]. На початок 2020 р. із 167 країн, представлених у рейтингу компанії

¹ Результати цього дослідження частково були опубліковані у збірці наукових праць «Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991 – 2018 рр.)». Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. (Зеленько Г. *Демократизація через конвергенцію? Або проблеми зовнішніх впливів у політичному розвитку України*; Зеленько Г.І. Досвід впливу екзогенних факторів на модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи / *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія*. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2020. С. 222 – 242).

«*The Economist Unit*», 76 віднесено до таких, що мають ліберальну або електоральну демократію, а 38 характеризуються як країни з транзитним (гібридним) режимом, решта 53 є авторитарними [30].

Якщо проаналізувати підходи, які пояснюють причини успіху або провалу демократизації, зазвичай на перше місце вчені ставлять соціокультурні фактори – рівень розвитку політичної культури, політичної свідомості, економічні спроможності держави і т. ін. Водночас події останнього десятиріччя доводять, що чи не основну роль в успішності демократичного транзиту має той факт, із якими країнами транзитна країна встановлює партнерські стосунки, з ким вибудовує економічні стосунки, на чий досвід реформ спирається тощо.

Стосовно колишніх соціалістичних країн і республік європейської частини СРСР, які ще три десятиліття тому входили до так званого «соціалістичного табору», у політичній транзитології є думка, що саме «відстань до Брюсселя» (ступінь взаємодії з ЄС – ГЗ) визначає рівень розвитку демократії у цих країнах [25, р. 87–115]. Дійсно, після трьох десятиліть після розпаду соціалістичного табору стають очевидними причини успіху або неуспіху демократичного транзиту в тій чи іншій країні, які фактори виявилися визначальними, а які другорядними, якими є способи взаємодії міжнародних акторів і т. ін. [34]. А нинішня російсько-українська війна, повномасштабна військова фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 року, і вже кількамісячне протистояння російській військовій агресії актуалізує тему ролі зовнішніх впливів не тільки у питаннях безпеки, а й загалом у розбудові інституційної спроможності транзитних країн, у запобіганні військових конфліктів, війн тощо. З огляду на це при проведенні наукових досліджень, при практичній реалізації реформ важливо виокремлювати форми та способи зовнішніх впливів, їх сприятливу чи негативну (неоднозначну) роль.

Теорія **конвергенції** (від лат. *convergere* – зближуватися, сходитися) базується на ідеї переважання тенденцій об'єднання елементів в систему над процесами диференціації, розрізнення та індивідуалізації. Як і більшість соціальних теорій, теорії конвергенції запозичено з біології і розвинено соціально-політичними науками. На ідеях конвергенції як взаємопроникнення свого часу

базувалися процеси просування комуністичної ідеї у світі через Комінтерн, коли СРСР підтримувала встановлення і функціонування режимів народної демократії через підтримку комуністичних (соціалістичних, робітничих) партій у країнах-сателітах.

Як наукова концепція конвергенція представлена в роботах Дж. Гелбрейта, У. Ростоу, П. Сорокіна, Я. Тінбергена, Р. Арона та ін. Спільним у їх підходах є погляд на конвергенцію як максимальну кооперацію економічно менш розвинених країн з більш розвиненими задля вирівнювання потенціалів, ресурсів, інституційних систем. Цікаво, що тривалий час вчені вважали, що конвергенція здатна стимулювати соціально-економічний розвиток менш розвинених країн, однак для стимулювання розвитку політичних систем вони непридатні. Оскільки до демократії країни мусять «дозріти».

Натомість демократичні переходи зазвичай розглядалися як внутрішньо зумовлені процеси. Однак третя хвиля демократизації, яка почалася з країн Південної Європи у 1970-і роки, суттєво доповнила процеси конвергенції новими проявами. Зокрема, саме у 1990-х роках більш розвинені країни у образі «колективного Заходу» розробили стратегії з просування демократії та формуванню глобального громадянського суспільства. Тобто процеси конвергенції з часом стали розглядатися як фактор демократизації. Так, впливу зовнішніх факторів у процесах демократизації приділяв увагу Р. Патнем («Дипломатія і внутрішня політика»), на думку якого «внутрішня політика і міжнародні відносини часто переплетені, але наявні теорії поки не розплутали цей загадковий клубок» [26, р. 431–468]. Аналогічної точки зору притримувалися й інші дослідники – Е. Моравчик [24, р. 5–9] і Т. Сміт [29], Дж. Прідхем та Е. Ванханен, аналізуючи демократизацію країн Південної Європи [27]. Д. Чалмерс вважав, що дослідники часто міжнародні чинники розглядають тільки як контекстуальний фон – тобто як зовнішнє втручання, залежність, підривну діяльність або іноземну допомогу. Дослідник запропонував поняття «інтернаціоналізація внутрішньої політики», досліджуючи країни Латинської Америки [17]. При цьому автори книжки «Демократизація» вважають, що на сьогоднішній день ці спроби поки не увінчалися появою широко визнаних пояснювальних моделей [4].

Авторство поняття *«демократизація через конвергенцію»* належить Лоуренсу Уайтхеду [32, р. 1–29]. За Л. Уайтхедом, «демократизація через конвергенцію» відбувається в процесі приєднання недемократичної країни без втрати свого суверенітету до вже існуючої спільноти демократичних держав. Як приклад дослідник наводить процеси демократизації в Іспанії, Португалії та Греції, коли ці країни перебували в процесі інтеграції в ЄС. Найбільші складнощі у вимірі впливу міжнародних чинників виникали в проміжних випадках демократизації через конвергенцію, тобто тоді, коли «ключові актори, залучені до процесів зміни політичного режиму були абсолютно ізольовані, однак їхня стратегія і розрахунки найчастіше формувалися під тиском створених зовні правил і структур» [33].

Концепція «проникнення в систему» Дж. Прідхема схожа з поняттям «конвергенція режиму» Л. Уайтхеда. Процес демократизації по типу «проникнення в систему» має довгостроковий характер, зовнішні фактори, які «проникають» в дану політичну систему, впливають на фонових умовах і готують зміну режиму. Отже, навіть якщо під час демократичного транзиту немає безпосередньої присутності зовнішнього фактора, вплив довгострокових зовнішніх факторів і ступінь «проникнення системи» повинні враховуватися при поясненні зміни режиму. Підходи «конвергенції» Уайтхеда і «проникнення» Прідхема корисні для розуміння впливу зовнішніх факторів на політичні режими тих країн, які не перебували в політичній або економічній залежності від будь-якої іноземної держави. Ці підходи – не теорії, а радше концептуальні рамки, в яких їх автори і послідовники вибудовують пояснювальні моделі для окремих розглянутих випадків.

Коли присутність акторів з міжнародним базуванням значна, тоді політична система з такими акторами отримує назву «інтернаціоналізована внутрішня політика»: «інтернаціоналізувати» – з огляду на присутність згаданих акторів, «внутрішня» – з огляду на те, що можуть бути вирішені проблеми не є предметом зовнішньої політики або міждержавних відносин, а пов'язані з ухваленням рішень з питань внутрішніх справ країни. На відміну від більш конвенційного бачення міжнародних чинників які виникають виключно з міждержавних відносин і вважаються зовнішніми для

політичної системи країни» [17, р. 35]. Чалмерс вважає, що інтернаціоналізована внутрішня політика – новий феномен, обумовлений, з одного боку, різким збільшенням кількості, типів, масштабів і ресурсів акторів з міжнародним базуванням, а з іншого – впливом глобалізації, що супроводжується розвитком комунікацій, продажами національних активів іноземцям, лібералізацією світової торгівлі і загальним зниженням контролю національними державами соціальної організації і виробництва [17, Р. 35].

Четвертий погляд на поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів в процесах демократизації представлений ідеєю «*дифузії*». Під дифузією розуміються множинні взаємодії і взаємозв'язок між двома структурами, однією з яких є міжнародний контекст, а інший – окрема країна, що перебуває в цьому контексті. Попередником цього підходу є теорія трьох «хвиль» демократизації С.Гантінгтона. Він висунув ідею «сніжного кому», або ефект демонстрації, що підсилюється завдяки розвитку міжнародних комунікацій. У більш пізній статті «Двадцять років потому: майбутнє третьої хвилі» С. Гантінгтон зробив акцент на понятті дифузії для пояснення можливостей трансформації електоральних демократій в ліберальні демократії. Так, вчений стверджував, що «ступінь сприйнятливості незахідних суспільств до ліберальної або електоральної демократії залежить безпосередньо від ступеня впливу, що чиниться на них Заходом» [22, р. 3–12]. Для Гантінгтона вплив Заходу означав перебування у сфері західної «цивілізації», яка сформувалася на основі норм і цінностей християнства. Тому, на його думку, з числа незахідних країн найбільші шанси на перетворення електоральних демократій в ліберальні мали католицькі країни Латинської Америки і православні держави Центральної і Східної Європи [22, р. 10].

Відповідно до ідеї дифузії, міжнародний контекст будь-якої країни складається переважно з мережі відносин з сусідніми країнами зі свого регіону. Як такий він не включає держави, міжнародні організації та інші суб'єкти, що функціонують в більш віддалених частинах світу. Деніел Брінкс і Майкл Коппедж проаналізувавши масштаби і напрямки змін в ряді країн з 1972 до 1996 років, виявили, що «держави схильні до зміни політичних

режимів, щоб відповідати загальному рівню демократії або автократії в своєму оточенні, а країни, що перебувають у сфері впливу США, особливо схильні до демократії» [14, р. 463–489]. Інші дослідники моделі дифузії демократизації – Крістіан Скред Гледичія і Майкл Д. Вард виявили, що ймовірність перетворення автократії в демократію значно підвищується, якщо більшість сусідніх держав є демократичними або ж перебувають у стані переходу до демократії. На їхню думку, «помітна тенденція до поступових змін в бік відповідності регіональному контексту, і перехід в одній країні часто поширюється на інші пов'язані держави» [21, р. 911–933].

Отже, міжнародні аспекти демократизації були визначені як демократизація за допомогою «конвергенції», «проникнення в систему», «інтернаціоналізації внутрішньої політики» і «дифузії». У контексті нашого дослідження теорією, яка пояснює логіку демократичного транзиту в Україні та країнах ЦСЄ, є теорія конвергенції. Тобто мова йде про такий рівень співпраці з ЄС, як інтеграційного утворення, в основі якого країни усталеної демократії, який дає можливість такій країні як країни ЦСЄ стимулювати процеси демократичного транзиту. Причому йдеться не про експорт демократичних політичних інститутів, які по суті є універсальними, а про якісно інший тип співпраці, який передбачає розробку інструментів адаптації для конкретної країни, моніторинг і контроль за їх виконанням, експертну, фінансову, військову допомогу тощо. Тим самим країна-реципієнт інституційно ніби «підтягується» на більш високий рівень розвитку.

Початок демократичного транзиту в країнах ЦСЄ умовний відлік веде від кінця 1980–1990-х років – розпаду Соціалістичного табору і Варшавського військового блоку. Хоча, звісно, лібералізація авторитарних режимів розпочалася значно раніше – у Польщі з діяльності профспілки Солідарність у 1980-х роках, у інших країнах дещо пізніше. Важливу роль у процесах демократичного транзиту у країнах колишнього соціалістичного табору відіграє їх геополітичне становище. Зрозуміло, що щодо країн ЦСЄ та України, то ЄС має значно більше можливостей впливу через спільність кордону, близькість розташування, ніж,

скажімо, у колишніх радянських азійських республік чи республік Кавказу. Така об'єктивна обставина не може не враховуватися при розробці тих чи інших політик взаємодії. Це й обумовлює характер екзогенних впливів і великою мірою результати демократичного транзиту, який вимірюється інституційною спроможністю новоствореного демократичного політичного режиму.

Форми екзогенних впливів у країнах ЦСЄ. У випадку країн ЦСЄ характер зовнішніх впливів обумовлений їх геополітичним становищем. Тобто сусідство країн ЦСЄ, зокрема й України, з ЄС та Росією як найбільшими центрами сили обумовило їх найбільший вплив на суспільно-політичні процеси. На перший погляд – стандартна ситуація. Однак ці геополітичні гравці мають принципово відмінні політичні режими: усталені демократії у країнах ЄС і дедалі більш виражений жорстко автократичний політичний режим в Росії. Така комбінація геополітичних впливів істотно впливає на характер політичного транзиту. Характерно, що в Росії, яка є однією з посткомуністичних країн, так само на початку 1990-х років розпочався демократичний транзит. Однак з часом через ряд причин процеси демократизації в Росії зазнали стагнації і згортання. Фактично на певний час згортання процесів демократизації відбулося у всіх, за винятком країн Балтії, пострадянських республіках. Однак, Україна, Грузія та Молдова, змогли з різним ступенем успіху автократичний відкат змогли перервати. Тоді як решта країн щодо цього виявилися менш успішними – передусім Росія, Білорусь та Туркменістан. Зрозуміло, що успіх демократичного транзиту обумовлюється насамперед внутрішніми передумовами – рівнем розвитку політичної свідомості та політичної волі, наявністю критичної маси реформаторів і їх політичною волею до демократизації. Проте глибока взаємна інтегрованість економік колишніх радянських республік істотно обмежила можливості для зовнішньополітичного маневру і залишила доволі обмежений вибір пострадянським республікам, які залишалися у сфері впливу Росії або ж частково потрапили у сферу впливу Китаю. У таких випадках, за аналогією з фізикою, спрацьовує закон «сполучених посудин», коли сусідні країни набувають схожих рис.

Цікаво, що у суспільстві часто побутує думка, що найбільшим агентом впливу в країнах ЦСЄ та Балтії є США. Хоча дослідники демократичних транзитів під керівництвом Р. Інглхарта у своїй книжці «Демократизація» відзначали, що «левова частка всіх програм з просування демократії у 1990-х роках була спрямована не на країни ЦСЄ, а на Близький Схід. Навіть на початку 2000-х років щодо широко розрекламованих «кольорових революцій» в Грузії, Україні та Киргизстані, незважаючи на звинувачення в тому, що уряд США і американські організації виступали як основні призвідники революційних рухів, роль США була, щонайбільше, скромною» [4].

Основними агентами просування демократії у світі є, що цілком зрозуміло, більш розвинені країни – зазвичай їх називають «усталені демократії», «колективний Захід», тобто США і ЄС. Інші країни, які вважаються демократичними з різних причин – насамперед через віддаленість і менші ресурси, мають значно менший вплив на процеси демократизації у світі. Тому доцільно розглянути форми впливу США та ЄС на ці процеси.

На думку авторів книжки «Демократизація», «більшість теорій демократизації описує міжнародний контекст як «структуру», у якій немає загальної логіки, загального дизайну, кінцевої мети і лідера. Як правило, функція діючих агентів (агентств) полягає у військовому впливі, взаємодії політичних партій, політичного класу та інших соціальних груп в конкретній країні, які реагують на сигнали і вплив, що йдуть від міжнародного оточення. Саме завдяки цьому ще у кінці 1980-х років набули поширення теорії «просування демократії», яку здійснюють міжнародні або глобальні «агенти» – США, Європейський Союз, міжнародні організації – ООН, транснаціональні правозахисні мережі як то Amnesty International, глобальні фінансові установи – Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо. Причому на стратегії «просування демократії» у світі витрачаються колосальні кошти. Так, Пітер Бернелл стверджує, що «індустрія просування демократії стала транснаціональною і досягла небувалих розмірів. Поточні витрати складають від 5 до 10 млрд дол. щорічно» [16, р. 37–52].

У середовищі політиків і політичних експертів є різні точки зору на зміст процесів «просування демократії» – від дуже

позитивних до вкрай негативних. Проте відомі дослідники процесів «просування демократії», «захисту демократії» та «сприяння демократії» Філіп Шміттер та Імко Брауер дали таке визначення цих понять: «просування демократії» спрямоване на політичну лібералізацію авторитарних режимів і їх подальшу демократизацію в конкретних країнах-реципієнтах; «захист демократії» здійснюється для консолідації молодих демократій; поняття «сприяння демократії» відноситься до спеціально розроблених програм і діяльності, таким як навчання парламентаріїв, освіта громадян, допомога місцевим організаціям у моніторингу виборів, спрямованим на підвищення ефективності дій (в інтересах демократії) індивідів та інститутів в демократичному режимі. Для просування демократії, захисту демократії і сприяння демократії, безвідносно до їх різних цілей, застосовуються такі дії, як введення санкцій, вираз протестів по дипломатичних каналах, загрози військового втручання, дії, що сприяють дотриманню прав людини, прийняття цивільних норм і трансферт інституційних моделей, таких як виборчі системи. Визначення Шміттера і Брауера не включає дії секретних служб і таємні операції, так само як і ті дії, які здатні тільки побічно сприяти демократизації конкретної країни (наприклад, по кампанії боротьби з неписьменністю або фінансова допомога) [28].

Яким міг би бути більш успішний і стабільний режим просування демократії? Едвард Мансфилд і Джек Снайдер стверджують, що для демократизації потрібні певні попередні умови. Ці умови мають відношення до досягнення певних рівнів державо- і націєбудівництва. Іншими словами, перш ніж приступити до демократизації, суспільство повинно виробити спосіб мирного співіснування різних етнічних груп, що складають його, і має створити необхідні інститути для представництва інтересів і вирішення конфліктів. Якщо демократія, а особливо демократія, привнесена ззовні, виникає до появи цих попередніх умов, вона майже неодмінно призведе країну до внутрішнього конфлікту і зовнішнього втручання. Точка зору Мансфилда і Снайдера полягає в тому, щоб програми просування демократії допомагали країнам створювати попередні умови для демократії, включаючи розвиток економіки, формування чесного і ефективного управлінського

апарату, стимулювання відмови від практики патронажу і репресій як основного інструменту управління, а також сприяння появі підтримуючої демократії активістами в громадянському суспільстві, що послужить внутрішнім поштовхом для демократизації [23, р. 39–45].

Щодо країн ЦСЄ, то найбільш очевидною виявилася роль «колективного Заходу». Причому щодо цих країн їх прозахідна траєкторія виявилася цілком логічною і добровільною. Цей шлях вони для себе сформулювали як «шлях повернення до Європи». Зауважу, що під «колективним Заходом» розуміється програми співпраці ЄС, НАТО, США, а також міжнародних фінансових інституцій – МВФ та Світового банку, співпраця з якими була постійною, найбільш системною і масштабною. Геополітичне становище, зрозуміло ж, визначає характер екзогенних впливів. У цьому сенсі, як було зазначено вище, країни ЦСЄ істотно відрізняються від, наприклад, азійських республік чи республік Кавказу, де найбільш відчутний вплив має Російська Федерація, а в Центральній Азії ще й Китай.

На практиці найбільший вплив у країнах регіону мав ЄС. Розподіл допомоги ЄС також створює певну систему преференцій у відносинах ЄС з рештою країн світу. Якщо раніше африканські країни були найбільшими реципієнтами, то у 1990–2010-х рр. найбільше допомоги отримували країни ЦСЄ, що пов'язано з розширенням ЄС та стабілізаційними заходами в сусідніх регіонах [2].

ЄС небезпідставно вважається одним з найбільш успішних інтеграційних проєктів у світі. Його переваги в тому, що інтеграція, яка розпочалася на європейському континенті у другій половині ХХ ст. з економічної сфери з метою протидії експансії США на європейські ринки, нині перетворилася у політичний процес, об'єднання на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Приєднання до ЄС передбачає певний рівень розвитку політичної, економічної і соціальної систем, а досягнення критеріїв членства ніби підтягує країну-кандидата до вищого стандарту, оскільки євроінтеграційний процес зачіпає саме соціокультурну і політичну сфери, досягти критеріїв членства неможливо суто технічно без якісної трансформації суспільства.

Розширення ЄС безпрецедентне з точки зору набуття у ньому членства країн, які протягом тривалого часу належали до іншого типу політичного режиму. Досягнення цими країнами критеріїв членства і вихід за багатьма параметрами на показники західноєвропейських демократій свідчить про можливість застосування інституційних механізмів, які дали можливість стимулювати модернізаційні процеси, не тільки в соціально-економічній, а й у політичній та соціокультурній сферах.

Зауважу, що у політологічній літературі є різні точки зору на цей процес, однак нині (з огляду на розвиток пострадянських країн) більшість дослідників погоджуються, що фактор «колективного Заходу» став тим запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів. «У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний процес і взяття ряду зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створило сприятливу «зовнішню демократичну преференцію», яка тим самим слугує «обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили» і є фактором під впливом якого змінюються інституційні умови у різних сферах держави, стверджує М. Розов [10, с. 149]. В. Гельман так само стверджує, що розширення у 2000-х рр. і тиск з боку ЄС виявилися своєрідним «антидотом» для східноєвропейців, що дозволило їм не скотитися у неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи [1]. «Країни Центральної та Східної Європи, які отримали після розпаду СРСР повну самостійність, побачили у можливості приєднатися до західних клубів неймовірно дієву протипагу тиску давнього радянського / російського гегемона. Раптовий розвал радянського блока і самого СРСР дало їм можливість, відмовившись від лавірування між державами, переорієнтуватися на західний альянс, який виявився переможцем, а потім проскочити в членство там і навіть у число країн, які претендують на перші ролі в блоці. Навіть дещо втративши у силі руху останнім часом, у цілому розширення НАТО та ЄС все ж сприяло розвитку міцних і плюралістичних ринкових демократій. «Модульна» модель дозволила обом організаціям реформувати інститути управління і ввести західні норми в країнах, які побажали «повернутися до Європи» [6, с. 46–47]. «Модульна»

модель стала одним з ключових факторів трансформації величезної території посткомуністичної Європи. Розширення НАТО і трохи пізніше ЄС стало реальним фактом, країни Центральної та Східної Європи, включаючи прибалтійське тріо, були повністю абсорбовані західною системою. Щодо України, то на відміну від країн ЦСЄ, «держави-лімітрофи» мали різні політичні схильності і вищі бар'єри, які потрібно було подолати, – Росії було значно простіше проектувати «жорстку» і «м'яку» силу щодо них; у них була відсутня історична пам'ять про приналежність до Європи, не було національної місії повернутися туди [6, с. 46–47].

У випадку подібних зовнішній преференцій перед країнами ЦСЄ виникла дилема – *делегування власного суверенітету чи самостійний транзит з не дуже зрозумілим і гарантованим результатом?* Неможливо заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова чи політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету – не найкращі умови функціонування держави. Але у випадку посткомуністичних країн – це радше плюс, ніж мінус. Причому той факт, що у ЄС рішення приймаються методом консенсусу нівелює твердження про відмові від суверенітету. Крім того, тут важливо враховувати можливу альтернативу. І у разі відсутності фактора «колективного заходу» – альтернативою могло б бути формування неопатримоніальних режимів з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому. Звісно, «зовнішні демократичні преференції» у вигляді колективного Заходу не гарантують швидкої демократизації і тільки від країни залежить, у що роль «колективного заходу» буде конвертована, однак ці впливи створюють істотні обставини, під впливом яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

За висновком Т. Колтона та С. Чарапа, «Угода про асоціацію фактично являла собою альтернативу повноцінному членству в ЄС, тим не менше воно базувалося на основних умовах процесу вступу. ЄС відкрив двері для нових країн-кандидатів (через відміну віз, зниження торговельних бар'єрів, доступ до внутрішньої системи преференцій у всьому – від освіти до держзакупівель) в обмін на виконання трьох копенгагенських критеріїв: консолідація демократичних інститутів і захист прав

людини, ринкова економіка та прийняття *acquis* – нормативно-правової бази. На практиці наголос робився саме на імплементації нормативно-правової бази [6, с. 89–90].

Проте розширення ЄС не було процесом одностороннього нав'язування або й експансії західних стандартів і процедур посткомуністичним країнам. Саме таку точку зору часто висловлювали противники розширення ЄС свого часу. За змістом процес розширення ЄС і НАТО є радше процесом конвергенції, який передбачає певні інституційні і соціокультурні зміни всередині країн, які представляють інтеграційне ядро, є членами інтеграційного утворення, яке розширятиметься. Без подібних змін відбувається тільки зовнішній вплив на країни-апліканти з боку країн-членів інтеграційного утворення. У цьому сенсі не варто спрощувати проблему, розглядаючи цей процес лише як односторонній вплив на країни-апліканти. Розширення ЄС, звісно, було б неможливим без фундаментальної реформи ЄС. Постійний процес реформ, який почався з підписанням Договору про Європейський Союз у 1992 році і завершився в Ніщі у 2001 році, підготував ЄС до розширення на Схід. Договір про реформу був, звичайно, не тільки про розширення, але й передбачав перегляд європейських інституцій, що було необхідно для плавного включення в ЄС дванадцяти країн Східної та Центральної Європи.

Вплив ЄС на соціально-політичні транзити у країнах ЦСЄ полягав у формуванні цілісної програми реформ та ресурсній підтримці при їх проведенні – стратегії інтеграції нових членів, спрямовану насамперед на створення нормативно-правової інфраструктури інтеграційного процесу і який відбувався еволюційно через такі програми:

- Створення зони вільної торгівлі та інститутів економічної співпраці в межах програми PHARE, яка мала на меті саме надання фінансової підтримки, здійснення економічних експертиз й залучення інвестицій для проведення економічних реформ, а пізніше стала головним фінансовим інструментом реалізації стратегії розширення ЄС на Схід. Бюджет програми на початку 1990-х рр. складав близько 1 млрд. еку на рік. Так, уже у 1992 р. майже половина експорту країн ЦСЄ припадала на країни ЄС, у

той час як частка експорту, яка припадала на країни колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги, впала до однієї п'ятої.

- Політичний діалог ЄС і країн-потенційних кандидатів і асоційоване членство і визначення критеріїв членства в ЄС, відомих як Копенгагенські критерії. Їх вимоги зводилися до необхідності стабільного функціонування політичних інститутів, незалежного судочинства, прозорих і демократичних виборів, незалежних ЗМІ, дотримання прав і свобод громадян, механізми захисту національних меншин – тобто інститутів, які забезпечують функціональність демократії. Поряд з визначенням критеріїв членства Європейська комісія (ЄК) створила критерії оцінки відповідності країн-неофітів, а також деталізувала етапи їх досягнення. Крім того, країни ЦСЄ підлягали періодичному моніторингу ЄК.

- Гармонізація законодавства у сфері внутрішнього ринку країн-аплікантів, викладених в Білій Книзі (1995 р.). Паралельно з початком переговорів про вступ і прийняття програм Партнерства держави-апліканти розробили Національні програми підготовки до членства в ЄС з метою імплементації програм Партнерства при приєднанні.

- Розвиток дво- і багатосторонньої співпраці у культурній сфері. Зокрема, при реалізації культурних програм перевага надавалась фінансуванню за програмою PHARE співробітництва недержавних організацій та індивідуальними учасниками, що спричинило своєрідне запозичення західноєвропейських підходів у розвитку громадського сектору.

- Особливе місце у політико-правовому забезпеченні модернізаційного процесу відіграли вимоги Копенгагенського саміту про створення державою-кандидатом необхідних умов для інтеграції шляхом інституційних реформ із метою імплементації правових норм ЄС до національних законодавств та їх ефективної дії через застосування адміністративними та судовими органами. Завдяки чіткій інституційній політиці в країнах ЦСЄ були створені запобіжники для формування монополій в економіці з наступним зрощенням політики і бізнесу, завдяки чому, на переконання автора, ці держави уникнули істотних деформацій демократичних інститутів і утвердження кланово-олігархічних

політичних режимів, як це сталося у більшості пострадянських республік.

- Необхідність імплементації єєсівського законодавства спонукала держави-кандидати до створення ефективного політико-правового механізму імплементації. Започаткована у травні 1998 р. програма Твінінг мала на меті створення системи управління, підготовку і перекваліфікацію широкого кола державних службовців та працівників недержавного сектора економіки, впровадження сучасних методів державного управління. Результатом застосування цієї програми стало те, що у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині стан з впровадження європейських стандартів був визнаний задовільним.

- Для модернізації системи державного управління в країнах ЦСЄ важливе значення мала політика у галузі державного управління, спрямована на створення органів державного управління, здатних ефективно виконувати свої функції вже у межах ЄС. Процес входження в «Європейський адміністративний простір» передбачав: розвиток законодавчої бази (прийняття законів про державну службу та інших актів, які закладають основу діяльності органів державного управління); адміністративну реструктуризацію, яка веде до формування і вирівнювання інституційних структур держав; розвиток людських ресурсів за рахунок проведення ефективної регіональної політики, спрямованої на економічне вирівнювання регіонів; створення ефективної системи підзвітності з акцентом на системі внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю; крім того, країни-аплікати мали б провести регіоналізацію, оскільки інструментарій, організація і фінансування регіональної політики ЄС передбачають оновлення регіонального поділу і системи територіального поділу з тим, щоб здійснювати оптимально регіональну політику, без чого неможливий розвиток людських ресурсів.

- Своєю чергою, імплементація союзних правових норм проходила паралельно з адміністративною реформою, що створювало аналогічний західноєвропейському механізм їх застосування.

- Прийняття розробленої Єврокомісією комунікативної стратегії, реалізацію якої було заплановано на 2000–2006 рр.

Метою цієї стратегії було забезпечення населення держав-членів ЄС інформацією про цілі, завдання та наслідки вступу до ЄС нових країн, а також сприяння усвідомленню політичними лідерами й громадянами держав ЦСЄ прямого зв'язку суспільних перетворень з перспективою вступу останніх до ЄС.

Приєднання до ЄС вимагало суттєвої трансформації соціально-економічних систем держав, що є необхідною умовою їх участі у спільному ринку. Копенгагенські критерії 1993 р. поміж іншого обумовлюють можливість членства в ЄС відповідністю принципам ліберальної демократії та ринковою економікою, а також спроможністю імплементувати європейський спільний доробок, включно з вимогами безпекової політики [18, р. 12–13]. Підготовка цих країн відбувалася за активної участі ЄС та опосередковується спільними інституційними механізмами, включно з виділенням технічної допомоги для проведення відповідних реформ. Крім того, ЄС виступає як зовнішній арбітр, що відслідковує успіх перетворень [2].

Під впливом заходів, підпорядкованих меті інтеграції, відбулися докорінні зміни і у структурі масової свідомості в країнах ЦСЄ. Зокрема, виборчі процеси набули рис конкуренції програм політичних партій, а не цінностей. З початком демократичних трансформацій країни ЦСЄ відповідними правовими актами підтвердили курс на забезпечення прав людини кожному своєму громадянину, ратифікувавши «Європейську конвенцію з прав людини», приєдналися до «Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Європейської хартії місцевого самоврядування», «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», «Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права», «Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації», «Конвенції про права дитини» тощо. Це засвідчило бажання імплементації європейських стандартів прав людини в національне законодавство країн ЦСЄ.

Отже задля інтеграції країн-неофітів ЄС вибудував складну систему преференцій, яка включає угоди про вступ, створення спільного економічного простору, митний союз, угоди про асоціацію, торгівлю та співпрацю. Майже кожна країна світу пов'язана з ЄС однією з цих формальних угод, які створюють

певну ієрархічну систему відносин ЄС із третіми країнами: найближчі партнери об'єднані в рамках Єдиного економічного простору, далі йдуть країни, з якими укладено угоди про асоціацію, інші країни мають тільки угоди про співпрацю та торгівлю. У рамках цих відносин ЄС знаходиться в центрі інституціоналізованих двосторонніх і багатосторонніх зв'язків, побудованих на певній формі позитивної чи негативної обумовленості [2].

Країни-кандидати на вступ до ЄС мають відповідати критеріям членства, які «погодила Європейська Рада». Одна з основних умов – європейська ідентичність на основі відданості європейським цінностям – була єдиним критерієм на початку формування європейської спільноти. У статті 327 Римської угоди проголошувалося, що «будь-яка європейська держава може подати заявку на членство в Співтоваристві» [31]. Лісабонська угода додала до цього відданість певній системі цінностей [19, р. 83].

Економічна привабливість та принципи його внутрішньої побудови формують потенціал «м'якої» сили ЄС, а відтак його спроможність застосовувати її для реалізації зовнішньополітичних завдань. У разі вступу чи доступу до внутрішнього ринку ЄС для третіх країни відкривається великий ринок і привабливі економічні можливості. «М'яка» сила ЄС втілюється у програмах сприяння реформуванню економіки сусідів. Полегшуючи на перший погляд вирішення соціально-економічних проблем країн ЦСЄ, ЄС одночасно підлаштовує їх під свої економічні та торговельні пріоритети [2]. Завдяки позитивному іміджу приєднання до ЄС означає для багатьох автоматичне покращення життя, економічне зростання, соціальний захист тощо. Такі настрої змушують треті країни проводити зовнішню політику рахуючись з інтересами ЄС та подекуди беззаперечно погоджуватись із ним.

Економічна допомога має різні форми, переслідує низку цілей і є досить контрверсійним інструментом політики, оскільки може слугувати для реалізації як абсолютних, так і відносних цілей. Як зазначалось, допомога країнам, що розвиваються, була найпершим і найбільш вживаним інструментом зовнішньої політики ЄС. Станом на початок 2010-х років ЄС надавав більше половини

світової офіційної допомоги для розвитку демократій та її інфраструктури [13], а його діяльність у цій сфері стала глобальною.

Ресурс, який використовує Європейський Союз для допомоги третім країнам, збільшився із 0,2% його бюджету в 1966 році до 6% у 2013 року [20], а з урахуванням видатків Європейського фонду розвитку – до 9 % [13]. Різні форми допомоги третім країнам із сукупного бюджету ЄС в 150 млрд євро становлять 9 млрд євро або близько 90% всіх видатків, передбачених за статтею «ЄС як глобальний гравець». Окрім видатків, які передбачені бюджетом ЄС, цей напрям фінансувався також за допомогою внесків держав-членів до Європейського фонду розвитку.

У 2014–2020 роках Європейською комісією фінансування «зовнішніх дій» ЄС зросло з 56,8 млрд. євро до 70 млрд. євро та Європейського фонду розвитку з нинішніх 23 млрд. євро до 30,3 млрд. євро (таблиця 1).

Таблиця 1

***Напрями витрат на збільшення глобальної ролі ЄС
у 2014 – 2020 роках (млрд євро)***

Проект бюджету на 2014-2020 рр.	70.00
Інструмент співробітництва з питань розвитку	20.60
Передвступний інструмент	12.50
Інструмент європейського сусідства	16.10
Інструмент партнерства	1.00
Інструмент стабільності	2.50
Європейський інструмент підтримки демократії і прав людини	1.40
Спільна зовнішня і безпекова політика	2.50
Інструмент гуманітарної допомоги	6.40
Цивільний захист та надзвичайні ситуації	0.20
Європейський добровільний корпус гуманітарної допомоги	0.20

Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки	0.56
Макрофінансова допомога	0.60
Гарантійний фонд для зовнішніх дій	1.26
Резерв для надзвичайної допомоги	2.45

Джерело: «Бюджет для Європи 2020» [15].

Для надання підтримки країнам-партнерам Європейський Союз використовував широкий спектр засобів, основними механізмами якого були надання допомоги через Інструмент співробітництва з питань розвитку, Інструмент передвступної допомоги та Європейський інструмент сусідства та партнерства.

Важливе значення не так для трансформації країн ЦСЄ як молодих демократій, як для забезпечення їх безпеки, стало набуття ними членства в Північно-атлантичному альянсі (НАТО). І як би скептично не ставилися до НАТО і не звинувачували цей блок у нерішучості, саме приналежність до НАТО стала фактором, який все ще стримує Росію у розширенні власної зовнішньої експансії. І як би не заперечували це російські політики і експерти, вимоги Росії щодо так званого «колективного Заходу» повернутися до диспозиції сил на міжнародній арені станом на 1997 рік – час, коли не було розширення НАТО за рахунок країн – колишніх членів Організації Варшавського договору та Соцтабору, є свідченням реальних намірів Росії.

І саме наміри України набутти членства в НАТО, які на момент вторгнення Росії все ж були здебільшого декларативними, попри те, що вони були записані у Конституції України, стали головним спусковим механізмом – приводом для повномасштабної війни Росії проти України. Хоча помилково вважати, що це єдиний привід, про що свідчить доволі спокійне ставлення до вступу до НАТО Швеції та Фінляндії. Тобто реальні наміри Росії – все ж відродити зони власного геополітичного впливу за рахунок країн, які колись входили до соціалістичного табору, що стало б вагомим ресурсом власної міцї, таким собі аргументом для країн незахідного світу, одним з лідерів якого, схоже, має наміри стати Росія. Тому Україна – це лише перший етап у досягненні цієї мети.

З огляду на це і на той факт, що ЄС – це ще й інструмент власної демократичної трансформації, підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році і надання Україні статусу кандидата у члени ЄС у 2022 році, запровадження безвізового режиму у 2017 році, програма розширеної співпраці з МВФ та Світовим банком, програми військової співпраці з НАТО є саме тими важелями цілеспрямованого впливу, які, незважаючи на численні перешкоди й інерційність політичної системи) стимулюють процеси демократичного транзиту в Україні, як свого часу стимулювали в країнах ЦСЄ. Тим самим Україна також отримала інституційні механізми, які стимулюють інтенсивні трансформації політичних інститутів і, що важливо, цінностей, що створює більш сприятливі умови для виходу зі стану гібридності.

Щодо України, то європейський вектор зовнішньої політики став розвиватися з початку 1990-х років. Проте більш ніж 70-річний період перебування у складі СРСР, а до того у складі Російської імперії з нетривалим періодом спроб побудувати власну державу (1917–1920 роках) позначилося і на політичній ідентичності мешканців України, і на структурі виробництва тощо. Не дивно, що після розпаду СРСР Україна, будучи формально незалежною державою, залишилася у сфері впливу Російської Федерації. Причому цей вплив посилювався в міру посилення Російської Федерації. Істотно й змінилися форми впливу РФ – від нібито рівноправного партнерства у 1990-х роках до відвертої експансії протягом 2000-х років і військової агресії у 2014 році до повномасштабного військового вторгнення у 2022 році.

Натомість як вплив «колективного заходу» трансформувався з доволі прохолодного ставлення протягом 1990-х–2000-х років до активної політики зближення після Євромайдану. Таким чином, умовно політику зовнішніх гравців щодо України можна поділити на два періоди – від 1991 до 2013 років – перший. 2014 – 2021 роки – другий. З 2022 року після повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну і наданні Україні статусу кандидата в члени ЄС слід вести мову про третій етап у розвитку взаємин Україна – ЄС. Для першого періоду характерна невизначеність і коливання політики щодо України, яка, на нашу

думку, була результатом політики багатовекторності, проголошеної у 1997 року Президентом Л. Кучмою. Фактично у цей період Україна втратила шанс «вирватися з обіймів Росії», а в міру укріплення Росії, плата за відрив з року в рік підвищувалася. Натомість як шанс приєднатися «до цивілізованого світу» зменшувався через формування специфічного типу гібридного політичного режиму – неопатримоніального, консолідація якого відбулася у період президентства В. Януковича. Тим самим між Україною і Заходом утворилася ментальна прірва саме через формування специфічних політичних практик на рівні не тільки влади, а й суспільства, що вкрай ускладнювало зближення України та ЄС.

Другий і третій період супроводжується форсованими спробами України зблизитися з ЄС й формування відповідної нормативно-правової інфраструктури. До 2022 року цей процес можна вважати досить успішним. Однак наразі, звісно, доля взаємин Україна – ЄС залежить виключно від того, коли Україна зможе відбити збройну агресію Росії (як основна умова), на яких умовах і як швидко на території України буде встановлено мир або як швидко Росія відмовиться від своїх намірів (це мало-ймовірно).

Договірною-правова база, якою регулюється міжнародний статус України та її основні зовнішньополітичні пріоритети є досить розгалуженою і відображає політику багатовекторності, яка тривалий час була в основі української зовнішньої політики. Після проголошення державного суверенітету [3], Україна уклала серію договорів, якими зафіксувала свої відносини з основними міжнародними партнерами [8]. Крім підписання двосторонніх угод і власне визнання державного суверенітету країнами світу, Україна уклала ряд угод з наднаціональними структурами – СНД [11], НАТО [9], приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [7] та ін. Досить повільно, але Україна поступово виходить з гібридного стану і трансформується у консолідовану демократію. Підтвердженням цьому, індекси демократії від Freedom House (таблиця 2). Нагадаємо, що цей індекс обраховується у показниках від 1 до 7, де 1 – найвищий, 7 – найнижчий.

Таблиця 2

Україна в оцінці рівня демократії компанії

“Freedom House” 1997 – 2020 роках

(рік моніторингу і загальний індекс демократії) [5, с. 400]

1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
н/д	н/д	4,63	–	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25
2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	4,64	3,36	3,39

Підсумовуючи значення зовнішніх впливів у процесах демократизації у країнах ЦСЄ та Україні, ймовірно, що форми взаємодії мають ознаки конвергенції. Тобто відбувається не поглинання (як часто можна почути від євроскептиків), а взаємне проникнення і трансформація і тих країн, які прийнято вважати старими демократіями, і країн молоді демократії. Водночас процеси конвергенції є керованими і доволі послідовними, що дозволило їм великою мірою уникнути так званих «проблем росту», які характерні для молодих демократій. Особливо показовим у цьому сенсі є Україна, чий розвиток, частково й через багатовекторну зовнішню політику, що вилилося часом у різнонаправлені зовнішні впливи, спричинив більш стрибкоподібний розвиток, ніж це сталося з країнами, які не проводили багатовекторну зовнішню політику.

У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний чинник виявився своєрідним дисциплінуючим фактором насамперед для урядів цих країн, які завдяки детально розробленим програмам досягнення критеріїв членства унеможливили формування гібридних політичних режимів у цих державах. Звісно, цей фактор не визна-

чальний, але відіграв надзвичайно важливу роль у запобіганні формування монополій в економіці, а згодом фінансово-промислових груп, які фактично «приватизували державу», як це сталося в Україні. Саме завдяки детальним інституційним механізмам, які були імплементовані – адже прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства у ЄС, «фактор ЄС» став своєрідним каталізатором для вкорінення демократичних інститутів – демократичної політичної системи, ринкової економіки, впливового громадянського суспільства і загалом конкурентного політичного середовища. Тобто євроінтеграційний досвід країн ЦСЄ – це насамперед інституційні зміни внутрішнього характеру – механізмів ухвалення політичних рішень, механізмів інкорпорації політичного класу, механізмів політичного контролю і політичної відповідальності, узгодження інтересів тощо. Тобто інструментів, які б уможливлювали конструктивний екзогенний вплив. Без створення належної інфраструктури, здатної реалізувати стратегію євроінтеграції, неможливо досягти реальних результатів.

Джерела:

1. Гельман В. Я «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России: Препринт М-13/10. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. 28 с.
2. Гнатюк М. Політична суб'єктність Європейського Союзу (інституційно-нормативні характеристики Лісабонської моделі). Дис... д. політ. н. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 403 с.
3. Декларація про державний суверенітет України / Верховна Рада УРСР; 16.07.1990 № 55-XII. URL. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
4. Демократизация / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р.Инглхарт, К. Вацель; пер. с англ. Под научн. Ред М.Г.Миронюка; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва, 2015. 708 с.
5. Кондратенко О. Ю. Україна у світових рейтингах демократії та людського розвитку / Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні: монографія / авт. кол.:

- Г.І.Зеленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М.С.Кармазіна та ін. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021.
6. Колтон Т., Чарап С. Украинский кризис: Победителей нет. *Россия в глобальной политике. Спецвыпуск*. 2017. Декабрь. 185 с.
 7. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158; Тристороння заява Президентів України, США та Росії / Док. 998_300 від 14.01.1994. URL. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300
 8. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993 р. №3360-XII. URL. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>
 9. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р. «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)». URL: <http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>
 10. Розов Н. С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации. *Полис. Политические исследования*. 2016. №1. С. 139–140.
 11. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав / Док. 997_747 від 10.12.1991. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077; Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав / Верховна Рада України; Постанова від 10.12.1991 № 1958-XII.URL. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>
 12. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
 13. Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012) 244 final URL: http://ec.europa.eu/europeaid/multimedia/publications/documents/annual-reports/europeaid_annual_report_2012_full_en.pdf.
 14. Brinks D., Coppedge M. Diffusion is No Illusion: Neighbor Emulation in the Third Wave of Democracy. *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39. P. 463–489.

15. Budget For Europe 2020. Part II. Policy Fiches. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2011) 500/II final. URL. http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/fin_fwk1420/MFF_COM-2011-500_Part_II_en.pdf.
16. Burnell P.J. International Democracy Promotion: A Role for Public Goods Theory? *Contemporary Politics*. 2008. Vol. 14. №. 1. P. 37–52.
17. Chalmers D. A. Internalized Domestic Politics in Latin America. The Institutional Role of International Based Actors / Unpublished Paper. Department of Political Science. Columbia University, 1993.
18. Conclusion of the Presidency. Relations with the countries of Central and Eastern Europe. European Council in Copenhagen. 21–22 June 1993 (SN 180/93). *Bulletin of the European Communities*. 1993. № 6. P. 12–13.
19. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2010. Volume 53. P. 1–389.
20. Draft General budget of the European Union for the financial year 2013. URL. <http://eur-lex.europa.eu/budget/data/DB2013/EN/SEC00.pdf>.
21. Gleditsch K.S., Ward M.D. Diffusion and the International Context of Democratization. *International Organization*. 2006. Vol. 60. P. 911–933.
22. Huntington S.P. After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*. 1997. Vol. 8. No. 4. P. 3–12.
23. Mansfield E., Snyder J. Prone to Violence. *National Interest*. 2006. Vol. 82 (Winter). P. 39–45.
24. Moravcsik A. Introduction: Integration International and Domestic Theories of International Bargaining. *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H.K. Jacobson, R. D. Putnam. Barkeley (CA): University of California Press, 1993. P. 5–9.
25. Morawski Witold, ed., *Facing Future Challenges*. Warsaw: Wolter Kluwer, Polska, 2016; *Studia Polityczne*, 2017. Vol. 45, No. 3., P. 87–115.

26. Patnam R. Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games. *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H.K. Jacobson, R.D. Putnam. Berkeley (CA): University of California Press, 1993. P. 431–468.
27. Pridham G., Vanhanen T. (eds.). *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*. London: Routledge, 1994.
28. Shmitter P., Brouwer I. Conceptualizing, Researching and Evaluation Democracy Promotion and Protection / EUI (European University Institute) Working Paper SPS. No. 99/9. 1999.
29. Smith T. *America's Mission. The United States and the World Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1994.
30. The Economist: Democracy Index 2019. Рейтинг стран мира по уровню демократии. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index>.
31. Treaty establishing the European Economic Community. *EUR-Lex. Treaties*. URL. http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11957E/tif/TRAITES_1957_CEE_1_EN_0001.tif.
32. Whitehead L. Democracy by Convergence and Southern Europe: A Comparative Politics Perspective. *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe* / ed. By G. Pridham, New-York: St. Martin's Press, 1991. P. 1–29.
33. Whitehead L. *Democratisation: Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
34. Zolkina M. The Impact of Europeanization on Democratic Transformations: The Cases of Slovakia and Ukraine / Analyst of the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, Kyiv: 2013. 58 p.